

مقاله پژوهشی

تحلیل سیر تحول و توسعهٔ پایدار منطبق با کاربری در مجموعه‌های تاریخی (نمونه‌موردی مجموعه شاه نعمت‌الله ولی ماهان)

ناهید طهماسبی بلداجی^۱فاطمه مهدیزاده سراج^{۲*}نواب نورعلی وند^۳

۱. کارشناس ارشد مرمت میراث شهری، گروه مرمت، دانشکده شهرسازی و معماری، دانشگاه علم و صنعت، ایران

۲. استاد، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران

۳. کارشناس ارشد مرمت معماری، گروه مرمت، دانشکده معماری، دانشگاه شهید بهشتی، ایران

چکیده

پیش از آنکه در جوامع بین‌المللی صحبتی از مبانی توسعهٔ پایدار بهمیان آید، معماری ایران بهصورت نهادینه ویژگی‌های آن را در خود داشته است، از فنون ساخت‌گرفته تا احترامی که به طبیعت در مکان‌یابی شهرها و همچنین توسعه در ساخت‌وساز قائل بوده‌اند. هدف اصلی این مقاله، پی‌بردن به رویکرد توسعهٔ پایدار نهفته در گسترش مجموعه‌های تاریخی ایران است. مجموعهٔ تاریخی شاه نعمت‌الله ولی در باغ‌شهر ماهان نشانی از دوران شکوفایی عرفان تصوف در منطقهٔ کرمان در قرن هشتم تا قرن سیزدهم (م.ش) است. در این پژوهش به بررسی برخی از مسائل از قلم‌افتاده در ارتباط با گسترش تدریجی بنا با مطرح کردن دو سوال که ۱- گسترش مجموعهٔ منطبق با کاربری در هر دوره شامل چه مراحلی است؟ - ۲- ویژگی‌های پایداری در توسعهٔ این مجموعه چگونه نمود پیدا کرده است؟ پرداخته شده است. یافته‌ها که حاصل مطالعهٔ منابع تاریخی، بررسی کتبیه‌ها و تئیینات و دیدگاه حاکمین با رویکرد توصیفی - تحلیلی هر دوره در مجموعه هستند، نشان می‌دهد که نخستین هستهٔ آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی، چندی پس از وفات وی به عنوان یک برج مقبره منفرد در جوار خانقه‌ای در رویش، عمارت شد. بدلاً لیل گوناگون این بنا و شخص مدفون در آن طی اعصار مختلف مورد توجه شاهان و برخی کشورهای همسایه و حکام محلی و مردم قرار گرفت. از نتایج این امر توسعه و گسترش پایدار بنا با درنظر گرفتن باغ‌شهری بودن و احترام به مسائل زیست‌محیطی، اقتصاد و بافت اجتماعی، حفاظت و تعمیر پیوسته آن بنا است که باعث شده تا امروز بتوانیم شاهد مجموعهٔ معماری بی‌نظیری باشیم. این پژوهش به بررسی گسترش بنا از دوران حیات شاه نعمت‌الله ولی (قرن ۸ و ۹ هجری قمری) تا اواخر دورهٔ قاجار پرداخته و همچنین تحولات انجام‌شده در بنا تا به امروز را دنبال می‌کند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۶/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۸/۰۱

وازگان کلیدی
توسعهٔ پایدار، مجموعه‌های تاریخی،
مجموعهٔ شاه نعمت‌الله ولی، اصول پایداری،
احیای مجموعه‌های تاریخی

* نویسنده مسئول: mehdizadeh@iust.ac.ir ، ۰۹۱۲۲۲۱۵۷۷۷

This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

مقدمه

معماری ایران به‌گونه‌ای شکل گرفته است که پاسخگویی به زمینه‌های مادی همچون مسائل زیست محیطی و زمینه‌های غیرمادی همچون پرداختن به مسائل فرهنگی، لازم و ملزم هم باشند (قبادیان، ۱۳۸۵، ۱۰۵). برغم مطرح شدن مباحث پایدار در عماری امروز، تمامی اصول پایداری توسط پیشینیان مابه کار گرفته می‌شده است و معماران گذشته، ناگزیر به تکیه بر منابع طبیعی و انرژی‌های پاک بوده‌اند (ضرغامی و همکاران، ۱۳۹۴، ۱۷ و ۱۸). ولی مرور زمان و استفاده نامناسب از پیشرفت‌های تکنولوژیکی منجر به فراموشی آن تکنیک‌ها و کاربرد نامحدود از انرژی‌های فسیلی تجدیدناپذیر شد. با بررسی معماری گذشته ایران، می‌توان بسیاری از ترفندهای گذشته را در احیای مجدد بناهای تاریخی و همچنین به صورت امروزی در توسعه آن‌ها به کار برد. هسته اولیه شکل گیری مجموعه‌های تاریخی و مکان‌یابی ساخت آن‌ها براساس مکان زندگی شخصیت خاص آن دوره انتخاب می‌شد، اما توسعه تدریجی در طول زمان نیازمند برنامه‌ریزی اصولی بوده است و آنچه که امروزه منجر به ماندگاری این مجموعه‌ها شده، رعایت اصول پایداری توسعه است. مطالعه و درس آموزی موارد پنهان در زوایای توسعه می‌تواند علاوه‌بر به کارگیری در احیای مجدد این مجموعه‌ها، به توسعه‌های آتی نیز کمک کند.

شناخت موضوع

بررسی شهرهای کویری ایران همچون یزد، کرمان و کاشان نشان می‌دهد که ویژگی‌های کالبدی بخش‌های تاریخی و سنتی شهرهای مزبور به میزان قابل توجهی با یافته‌های علمی جدید تطابق دارد. همچنین به‌نظر می‌رسد که هماهنگی محیطی مزبور، محصول فرایندی طولانی از آزمون و خطاهای مکرر بوده که طی تاریخ و در جریان طراحی و ساخت بنایها و بافت‌های شهری به وقوع پیوسته است. با توجه به اینکه معماری سنتی ایران در مناطق کویری دارای پشتونهای قوی و پربار از جنبه‌های گوناگون پایداری است بررسی این ویژگی‌ها می‌تواند در خدمت برنامه‌ریزی، طراحی و مردمی کردن محیط زندگی امروز قرار گیرد (حسینی و همکاران، ۱۳۸۷، ۲۱۳).

مجموعه شاه نعمت‌الله ولی بازتاب‌دهنده معماری ادور گوناگون ایران و بنایی است که پس از ساخته شدن، قریه کوچک ماهان را بسیار توسعه داد و به‌واسطه وجود آن می‌توان تنها بسیاری از ظرافات، فنون و زیبایی‌های معماری که خلاقیت معماران ایرانی و همچنین روندی منحصر به‌فرد از شکل گیری یک بافت تاریخی است را مشاهده کرد. تمامی منابع اطلاعاتی به صورت برداشت‌های میدانی و منابع کتابخانه‌ای به‌دست آمده و تحلیل شکل گیری و دوره‌بندی بنا نیز با توجه به کنیبه‌های موجود در بنا، بررسی سفرنامه‌ها و برداشت از تزئینات بنا انجام شده است. بنا بر تحقیقات و برداشت‌های میدانی و همچنین مشاهده اسناد به‌جای مانده، هسته اولیه شکل گیری مجموعه به صورت برج مقبره‌ای منفرد در زمان تیموریان پدیدار شد. پیکر شاه نعمت‌الله ولی را در نزدیکی تک بنایی که به چله‌گاه این عارف نامی معروف بوده است به خاک سپرندید. در طی سال‌های بعد صفویه به زیبایی هر چه تمام این چله‌خانه را با برج مقبره شاه ولی ادغام و گسترش داد. قاجاریه نیز بنا بر دلایل مذهبی و سیاسی این بنا را گسترش داده و در حفظ آن همت گماردند. گسترش مجموعه در زمان صفویان به صورت دور تا دور مقبره و در زمان قاجار گسترشی

تاریخچه و مفاهیم توسعه و معماری پایدار

شروع توجه به مفهوم پایداری در دهه ۱۹۷۰ و پس از بحران نفت شکل گرفت و این توجه را می‌توان نتیجه آگاهی‌های تازه نسبت به مسائل جهانی محیط‌زیست و توسعه و انتشار کتاب‌هایی نظری «محدودیت‌های رشد» و اولین کنفرانس سازمان ملل در مورد محیط‌زیست و توسعه (۱۹۷۲، استهکلم) دانست (پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۶، ۳۷). معنی لغوی واژه پایداری «آنچه که می‌تواند در آینده تداوم یابد» است (نوروزی و بهمن‌پور، ۱۳۹۲، ۳)، (پایداری را به معنای بادوام و ماندنی آورده و دهخدا، ۱۳۷۶، ۴۸) این توجه از آن‌جا که می‌تواند هدف اصلی توسعه پایدار تأمین نیازهای اساسی، بهبود و ارتقای سطح زندگی برای همه، حفظ و اداره بهتر زیست‌بوم‌ها و آینده‌های امن‌تر و سعادتمندتر ذکر شده است.

در خصوص توسعه پایدار نیز، برای اولین بار، باربارا وارد در اعلامیه‌ای تحت عنوان «کوکویاک در باره محیط‌زیست» از اصطلاح توسعه پایدار نام برد (کاوه، ۱۳۹۹). پس از آن گزارش‌های منتشر شده از باشگاه رم و بنیاد هامرشولد جریان توسعه پایدار را در دهه ۸۰ میلادی، تحت تأثیر قرار دارد و از آن پس مخصوصاً تشکیل اتحادیه‌های بین‌المللی جهت حفاظت از محیط‌زیست، مورد توجه جدی و اساسی اندیشمندان و متفکران توسعه قرار گرفت (زاهدی و نجفی، ۱۳۸۴، ۷۶).

از پیشگامان جنبش معماری پایدار باید به جان راسکین، ویلیام موریس و ریچارد لتائی اشاره کرد. هدف از طراحی ساختمان‌های پایدار به حداقل رساندن آسیب به محیط از نظر انرژی و بهره‌برداری

طولی به خود گرفته است که از دلایل این امر به نهایت احترام معماری قاجار به معماری پیش از خود، پیروی از توپوگرافی زمین و تأمین آب مورد نیاز می‌توان اشاره کرد.

• مروری بر زندگی شاه نعمت‌الله ولی

سید نور الدین نعمت‌الله بن عبدالله کوه بنانی کرمانی، مشهور به «ولی» صوفی و شاعر معروف و مؤسس طریقہ نعمت‌اللهیه در سده هشتم و نهم هجری قمری است که طریقته جدید در تصوف را ایجاد کرد و پیروان سایر طریقتها را نیز تحت‌تأثیر خود قرار داد (پازوکی، ۱۳۸۳، ۱۴۰). اجداد وی در شهر حلب اقامت داشتند (شیرازی، ۱۳۳۹، ۳؛ صفا، ۱۳۸۴، ۲۳۰). شرح حال این عارف بزرگ در اکثر تذکره‌های صوفیه بیان شده است، از جمله می‌توان به سه تذکرة قدیمی اشاره کرد، که مؤلف آن‌ها عبدالرزاق گوهر کرمانی (۱۳۶۱)، محمد مفید مستوفی بافقی (۱۳۴۲) و عبدالعزیز واعظی (۱۳۶۱) بودند (نهایی، ۱۳۸۷، ۵۶).

• شناخت موقعیت استقرار مجموعه شاه نعمت‌الله ولی

شهر ماهان به عنوان یکی از بخش‌های شهرستان کرمان در فاصله ۳۵ کیلومتری شهر کرمان قرار گرفته و جنوبی‌ترین شهر دشت کرمان محسوب می‌شود. ارتفاع این شهر از سطح دریای آزاد ۱۸۵۶ متر است و وجود دو رشته کوه در دو طرف این شهر که آن را در حد فاصل خود قرار داده خصوصیات نیمه‌کوهستانی برای آن به وجود آورده است. محله تاریخی شاه نعمت‌الله ولی بی‌شك از قدیمی‌ترین محلات ماهان است و بنای مقبره را می‌توان از کهن‌ترین هسته‌های مرکزی شهر دانست که بسیاری از ساخت‌وسازهای شهری را تحت الشعاع خود قرار داده است. در کتب قدیمی از ماهان نه به عنوان یک شهر که به عنوان یک منزل و اقامتگاه بین‌راهی و خوش آب‌وهوای یاد شده است و عکس‌های هوایی قیمی نیز کمتر توده متراکمی که حاکی از بافت یک پارچه شهری باشد را می‌نمایاند (عقابی، ۱۳۷۸، ۵۲).

• شکل‌گیری مجموعه

بنا به قول بسیاری از مورخین از جمله عبدالرزاق کرمانی، صنع‌الله نعمت‌اللهی و محمد مفید مستوفی بافقی، شاه نعمت‌الله ولی در کرمان درگذشت و پیکرش به ماهان انتقال یافت (گوهر کرمانی، ۱۳۶۱، ۱۲۹ و ۱۳۰). از نوشه‌های سیره‌نویسان این گونه بر می‌آید که نعمت‌الله ولی را پیرامون محلی که به عبادت و چلهنشینی او اختصاص داشت به خاک سپردن است (سترآبادی، ۱۳۸۸). در جامع مفیدی می‌خوانیم «آنگاه تابوت منور را به ماهان برده در خانقاہ مقدسه که حال مطاف اکابر آفاق است به خاک سپردن» (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ۱۸۰). امروزه از بنای خانقاہ یادشده تنها اتفاقی بر جامانده که گویا به زاویه‌نشینی نعمت‌الله ولی اختصاص داشته و مدفن نوہ شاه نعمت‌الله نیز است. کسی که فرمان داد گنبد و بارگاهی رفیع و مجلل بر مرقد شاه ولی بنا کنند سلطان احمد شاه بهمنی، پادشاه دکن هندوستان بود (فرزانم، ۱۳۷۴، ۱۸۶). عبدالرزاق کرمانی در خصوص عمارت بنای

گنبدخانه نوشته است «بعد از آنکه خبر وفات حضرت مقدسه بدو (احمد شاه) رسید، سید اجل را فرستاده با مبلغی خطیر، که بنای گنبد عالی بر سرتبت محفوف به رحمت آن حضرت کرد، بنای سامی و عمارتی نامی» (گوهر کرمانی، ۱۳۹۱، ۱۶۸). نمای بیرونی گنبدخانه را با کاشی معرق کار کردن و نمای داخلی گچ کاری شده که بعدها در دورهٔ صفویه برای الحاق کردن رواق شاه عباسی و محکم کردن پای گنبد ضخامت دیوار پای گنبد را بیشتر کردن و کل دیوار کاشی کاری معرق زیر دیوار جدید قرار گرفت که امروزه قسمتی از دیوار تیموری هم دیده می‌شود (همان). آنکه نه که از متن کهن‌ترین کتبیه موجود در بنا که بر سر در گنبدخانه و به خط ثلث تیموری نوشته شده برمی‌آید، اتمام عمارت در زمان سلطنت سلطان علاء‌الدین پسر احمد شاه بهمنی بوده است (میرجعفری، ۱۳۶۱، ۱۳۶).

• دلایل گسترش مجموعه

پس از به قدرت رسیدن صفویه، حکومت اقدام به تصفیه افکار و عقاید عمومی کرد. نتیجه این عمل، پاکسازی نشانه‌ها و آثار متصاد با روش تصوف شیعی و توجه ویژه به چهره‌ها و افکاری که مغایرتی با خط فکری حاکم نداشتند، بود. شاه نعمت‌الله ولی از جمله افرادی بود که به‌دلیل داشتن گرایشات دوازده‌امامی و صوفی‌گرایانه مورد عزت و توجه صفویه واقع شد. در پی این امر گسترش‌های فراوانی در خصوص مقبره‌ها و انجام شد. عمارت حسینیه و صحن شاه عباسی از گسترشات این دوره است. پادشاهان قاجاریه نیز در گسترش و تعمیر بقعه شاه نعمت‌الله ولی بسیار اهتمام ورزیدند. حکومت قاجار که ننگ جنایات آغا محمد خان در کرمان را بر پیشانی خود حس می‌کرد کوشید تا با ساخت‌وسازهای فراوان در نقاط کلیدی شهر، ذهنیت مردم کرمان را نسبت به دستگاه حکومتی بهبود بخشد. عده ساخت‌وسازهای قاجاری در این مجموعه، در زمان ناصرالدین شاه قاجار و محمد شاه قاجار انجام شده است (مردمی و دهقانی تفتی، ۱۳۹۲، ۱۴۱).

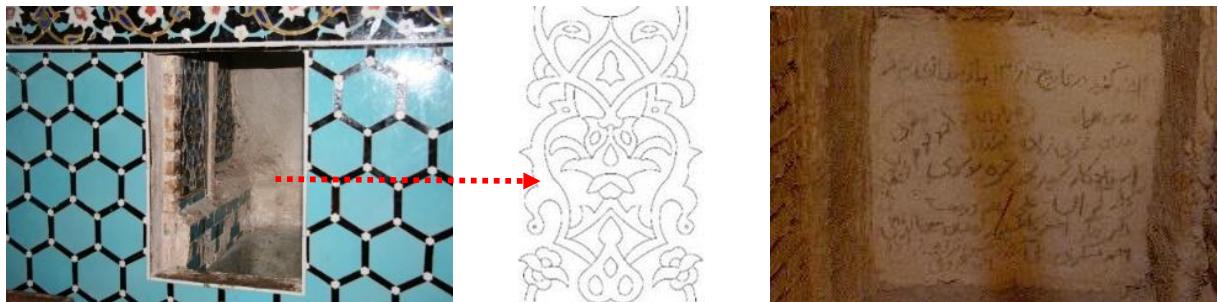
بحث: تحلیل سیر تحول عناصر معماری مجموعه طراحی و اجرای معماری گنبدخانه

گمانه‌ای که در ایوان بنای مقبره ایجاد شده و همچنین دلانی که دور گنبدخانه بین لایه‌های جدید و قدیم به وجود آمده، هر دو نشان‌دهنده تزئینات و تاق‌نمایه‌ای است که به ما ثابت می‌کند که بنا در ابتدا به صورت برج مقبره‌ای منفرد طراحی و اجرا شده است. دور تادور پایه گنبد، یک سلسله اسپرها مقرنس با قوس جناغی، از جنس کاشی هفت‌رنگ حلقه زده است. سطح گنبد با طرح ستاره‌های متقاطع و با کاشی‌های سفید و سیاه روی یک زمینه لعابی به رنگ آبی روشن پوشیده شده است (تصویر ۱). این آجرهای تراش‌دار به صورت طرح شعاعی، درون هر ستاره چیده شده‌اند. امکان دارد که این عناصر لعابی در دورهٔ صفویه ایجاد شده باشند (کیانی، ۱۳۷۷، ۱۷۴). در عرض تالار بزرگ از سمت در ورودی

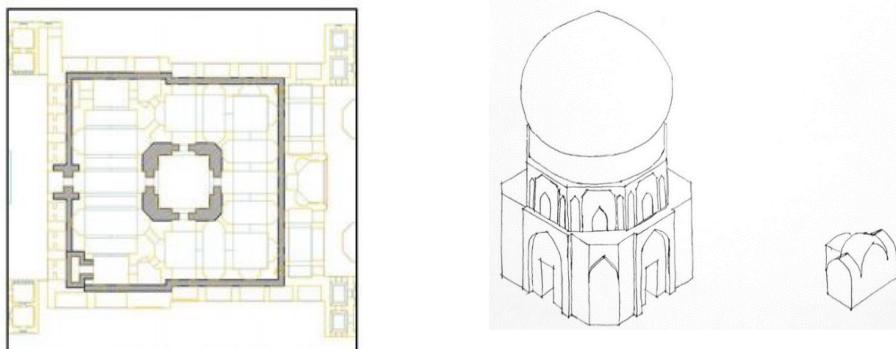
• گنبدخانه

مرحله انتقال در گنبدخانه به صورت چپیره اجرا شده است (تصاویر ۲ و ۳) و پوسته بیرونی آن با عبارت «يا مقلب القلوب و الابصار» مذهب شده است. نام هنرمندانی که درساخت این اثر شرکت داشته‌اند به این ترتیب آمده است «عمل غلام با اخلاص شاه ولی عبد السلام حسن ابن علی هروی محب خاندان آل صدر غلام ابن نقدي شاه حیدر غلام با اخلاص شاه ولی نظر علی ابو اعلی». عمارت بنای مقبره به امر سلطان شهاب الدین احمد دکنی (متوفی به سال ۸۳۸ هجری قمری) شروع شد و در عهد سلطنت فرزندش، سلطان علاءالدین در سال ۸۴۶ هجری قمری اتمام پذیرفت (جعفریان، ۱۳۹۳؛ حسینی، ۱۳۸۸).

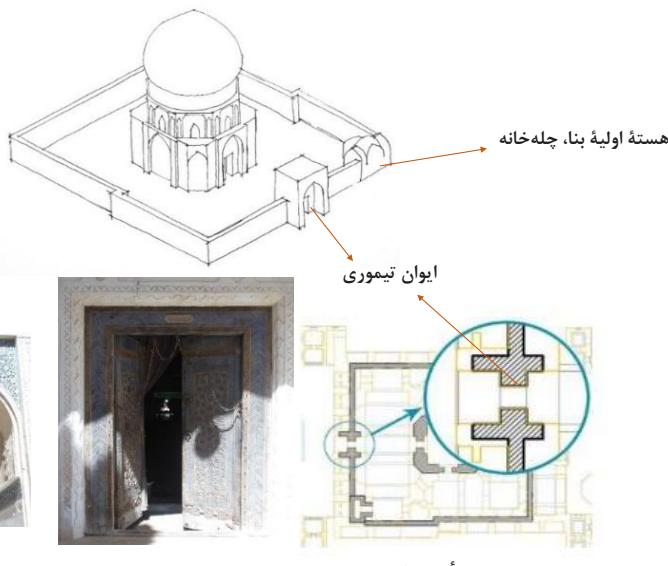
به سوی گنبدخانه، اتاقی سیار کوچک با طاقی کوتاه، روی سلسه چله‌خانه شیخ بوده، که ممکن است باقی‌مانده بنایی از اوایل سده نهم هجری قمری باشد که اکنون جزو رواق شده است. چله‌خانه احتمالاً قبل از دوره صفویه ساخته شده که در زمان ساخت، رواق آن را حفظ کردند (نهایی، ۱۳۸۷، ۵۷). این بنایی مانند گنبد، از قدیمی‌ترین آثار ساختمانی مجموعه است. شاه ولی حدائق یک چله (چهل شبانه روز) را در آن سپری کرده و در این مدت به عبادت و نماز مشغول بوده است (همان). همچنین گنبدی که در حال حاضر در بنا موجود است به احتمال فروان گنبدی تیموری نیست و به دوره‌های بعدتر تعلق دارد.

تصویر ۱. آثار باقی‌مانده از تزیینات دوره تیموری که در پروار کردن پایه‌های گنبد در دوران صفویه در لایه‌های زیرین باقی مانده است. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۲. توسعه از چله‌گاه به گنبدخانه شاه نعمت‌الله ولی. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. پلان گنبدخانه و موقعیت ایوان تیموری. مأخذ: نگارندگان.

• صحن شاه عباسی

سردر رواق شاه عباسی بعدها تخریب شد و قاجاریه اقدام به مرمت آن کرد. همچنین بهدلیل تغییرات اساسی شکل گرفته در زمان ناصرالدین شاه در این بخش کیفیت دقیق گشایش نیست. جهت گسترش در این مرحله با ظرافت انتخاب شده است. با غرسbzی که در حاشیه این ساختمان وجود داشته با کمترین میزان دخل و تصرف در مجاورت بنا باقی مانده و از درآمد حاصل از فروش محصولات باع در جهت مرمت و نگهداری بنا استفاده شده است.

• صحن محمدشاهی

در باره تاریخ ساخت این صحن اختلاف نظر وجود دارد و عدهای بنای آستانه را به زمان صفویه نسبت می‌دهند. صحن محمدشاهی نخستین بخش الحقیقی بنا بوده که در حکومت قاجار ساخته شد و محمد اسماعیل خان نوری ملقب به وکیل‌الملک (والی کرمان در زمان سلطنت ناصرالدین شاه) سردر را همراه با دو مناره رفیع بر بنا افزود و به مرمت صحن پیشین نیز همت گمارد (فرزام، ۱۳۷۴، ۴۲). تعمیرات این بخش بعدها نیز ادامه یافت، چنان‌چه در کاشیکاری

• رواق شاه عباسی و دارالحفظ میردامادی

رواق شاه عباسی و دارالحفظ که به سال ۹۸۵ هجری قمری در عهد سلطنت شاه عباس کبیر و دوره حکومت بیگ قاش خان ساخته شده است (عقابی، ۱۳۷۸، ۵۳). صاحب «طرائق الحقائق» متن کتیبه سردر دارالحفظ را به اختصار چنین آورده است «در عهد شاه عباس صفوی و حکومت بگناش خان خلف ولی خان افسار دارالحفظ به اتمام رسید، سنه ثمان و تسعین و تسعمناهه» (فرزام، ۱۳۷۴، ۱۱۱). گلچین نیز تاریخ کتیبه را شوال ۹۹۸ هجری قمری قرائت کردند. برای انجام این ساخت و سازها، معماران صفوی با افزایش ارتفاع و قطر جرزها مقدمات لازم برای مسقف کردن فضای پیرامون گنبدخانه را فراهم آورden.

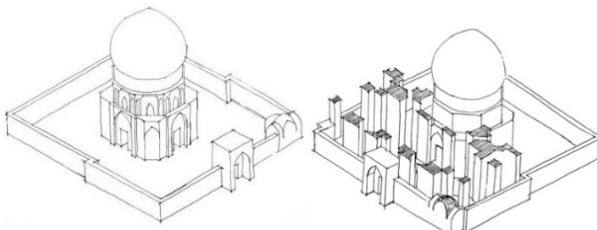
در مرحله اول این ساخت و سازها بنای حسینیه ایجاد شد، همچنین این امکان وجود دارد که پس از اتمام این حسینیه و مسقف کردن آن، بخش دیگر عمارت شده باشد. حسینیه میردامادی علاوه بر کتیبه کاشی کاری شده ایوان، دارای کتیبه‌ای نفیس از گچبری و با خط ثلث است که مضمون آن شامل سوره فتح است (تصویر ۴). از دیگر تغییرات ایجاد شده در بنای گنبدخانه در زمان صفویه می‌توان به ایجاد در ورودی در سه ضلع دیگر بنا اشاره کرد که بنا را از حالت ایزوله خارج کرد و با فضاهای الحقیقی ایجاد شده، مرتبط ساخت.

• صحن وکیل‌الملک

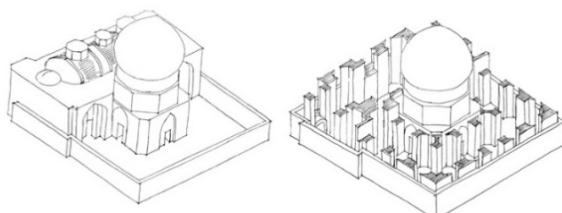
این صحن به همراه رواق‌های شرقی و شمالی مرقد شاه نعمت‌الله در زمان سلطنت ناصرالدین شاه و فرمانروایی محمد اسماعیل خان وکیل‌الملک و فرزندش مرتضی قلیخان وکیل‌الملک در سال ۱۲۴۹ هجری شمسی ساخته شد. حیاط این صحن دارای حوضی چلپایی شکل است که تأمین آسایش و تعدیل هوا را به همراه داشته و دو مناره زینت‌بخش آستانه ورودی به عمارت صفوی است.

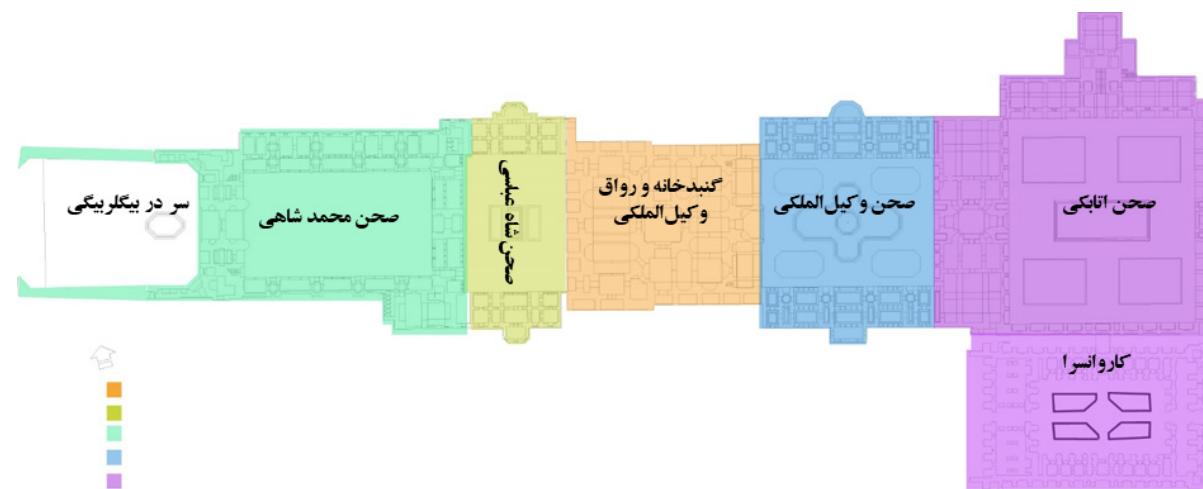
• صحن اتابکی

این صحن نیز همچون صحن وکیل‌الملکی از ساخته‌های وکیل‌الملک اول و ثانی است و بنای آب‌انبار مجموعه که از نمونه‌های مهم معماری سنتی ایران جهت حفاظت و مدیریت استفاده از آب است را نیز در خود جای داده و همچنین کاروانسرا ماهان در ضلع جنوبی آن واقع شده است. در زمان میرزا علی اصغر خان اتابک (مقتول به سال ۱۳۲۵ هجری قمری) یک در ورودی برای مجموعه، در ضلع شرقی صحن و به دستور اتابک ایجاد شد که امروزه به عنوان تنها ورودی بنا مورد استفاده قرار گرفته است. در مورد تاریخ دقیق این صحن اختلافاتی وجود دارد. با توجه به اینکه این صحن از کمک‌های مالی اتابک اعظم ساخته شده و با توجه به تاریخ سال‌های فعالیت وی در زمان ناصرالدین شاه (۱۲۷۵ هجری قمری) نتیجه می‌شود که این صحن همزمان با صحن وکیل‌الملک ساخته شده است (خواجه حسنه، ۱۳۸۵، ۶). از طرفی در شرح فیروز میرزا چنین می‌خوانیم که «این صحن در سال‌های ۱۲۹۷» وجود نداشته و این صحن توسط علی اصغر خان و به وسیله آقا سید هدایت متولی باشی ساخته شده است (میرزا فرمان‌فرما، ۱۳۸۰، ۵۵). هرچند در کاشیکاری‌های

تصویر ۴. کروکی خارج شدن بنا از حالت ایزوله به واسطه شکل گرفتن سه در ورودی در زمان صفویه و شکل گیری بنای حسینیه میردامادی. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۵. پلان دوره‌بندی گسترش مجموعه. مأخذ: نگارندگان.

در محورهای طولی انجام شد و دلیل آن می‌تواند عدم تمایل معماران بعدی به دخالت در کالبد صفوی و همچنین تأمین آب به شیوه‌ای راحت‌تر برای بنا داشت. حیاطها نیز به صورت یک در میان در جهت طولی و یا عرضی کشیده شده‌اند. کشیدگی طولی هر دو صحن مقابل مناره‌ها، به لحاظ بصری به هیبت بنا افروزه و منظر زیبایی از گلdstههای ناظران حاضر در صحن می‌دهد که در صورت عدم وجود تناسبات مذکور این دید میسر نبود و فضای صحن نیز کوچک و مناره‌ها بی‌قواره به نظر می‌رسیدند.

توسعة مجموعه آرامگاهی شاه نعمت‌الله ولی با اصول توسعه پایدار از طریق چندین جنبه کلیدی مرتبط است. این مجموعه طی دوره‌های مختلف تاریخی با حفظ هویت فرهنگی و تاریخی خود، دستخوش تحولاتی شده که به‌طور هوشمندانه با نیازهای زمانی سازگار شده است. گسترش بنا در دوران صفوی، که به عنوان یک اقدام برای تعمیق معنای معماری و افزایش کارکردهای اجتماعی و مذهبی آن انجام شد، نشان‌دهنده یک رویکرد پایداری فرهنگی است که تلاش می‌کند ارزش‌های تاریخی را با نیازهای معاصر تطبیق دهد.

از منظر محیط‌بزیستی، تصمیمات معماری مانند کشیدگی طولی صحن‌ها و بهبود تأمین آب، به کارایی بهتر منابع طبیعی و کاهش فشار بر محیط‌بزیست منجر شده است. این اقدامات هم‌راستا با اصول پایداری زیست‌محیطی هستند، زیرا به بهینه‌سازی استفاده از منابع و کاهش اثرات منفی زیست‌محیطی کمک می‌کنند. همچنین، توسعه بصری و ایجاد تناسبات معماری که زیبایی و هیبت بنا را افزایش داده، نقش مهمی در جذب گردشگری فرهنگی و ایجاد توسعه اقتصادی پایدار ایفا می‌کند. بنابراین، تحول این مجموعه تاریخی نمونه‌ای از چگونگی به کارگیری اصول توسعه پایدار در حفظ و ارتقاء میراث فرهنگی، بهبود بهره‌وری زیست‌محیطی، و حمایت از توسعه اجتماعی و اقتصادی است.

صلع شرقی صحن مستقماً از اتمام عمارت توسط وکیل‌الملک یاد شده اما امروزه این صحن به صحن اتابکی معروف است. بنا کاروانسرا توسط وکیل‌الملک (محمد اسماعیل خان نوری) حاکم کرمان بین سال‌های ۱۲۷۷-۱۲۸۶ هجری قمری ساخته شده است. کاروانسرا از الحالات آستانه در دوره قاجاریه است که در کنار ضلع غربی آستانه قرار گرفته است (خواجه حسنی، ۱۳۵۸، ۷). ضلع جنوبی صحن اتابکی و کاروانسرا به گونه‌ای ماهرانه با بدنه جنوبی صحن تلفیق شده‌اند. محمد اسماعیل خان دو باب کاروانسرا در کرمان بنا کرده که کاروانسرا و کیل‌الملکی یکی از این دو کاروانسرا است. نوع پلان چهار ایوانی است که در گذشته وروید آن از جلوی خان صحن وکیل‌الملکی بوده که با احداث صحن اتابکی دسترسی فعلی آن از طریق خیابان امام خمینی ماهان است (همان، ۸). با گذر زمان و افزایش جمعیتی که برای زیارت به این مکان می‌آمدند کم کم نیاز به اقامت‌گاه در این مکان احساس شد. احداث کاروانسرا با تأکید بر اقتصاد، سبب ایجاد مکانی جهت اسکان جوامعی که در یک نقطه با هم اشتراک داشتند، شد (تصویر ۵). در جدول ۱ جمع‌بندی اطلاعات سیر تحول معماری مجموعه شاه نعمت‌الله ولی ماهان ارائه شده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های تحقیق و روند شکل‌گیری مجموعه آرامگاهی شاه نعمت‌الله ولی، چنین استنباط می‌شود که هسته اولیه شکل‌گیری این مجموعه مقبره منفرد برجی شکل بوده است که در زمان تیموریان شکل گرفت. پس از آن صفویان به علت گرایشات مذهبی و دلایل سیاسی با گسترش همه جانبه بنای مقبره فضایی منزوی را به یک هسته معماری بدل کردند و مفهومی پیچیده‌تر و عملکردنی به بنا اضافه کردند. معماران صفوی با گسترش همه جانبه بنای برج مقبره فضایی منزوی را به یک هسته معماری بدل کردند و مفهومی پیچیده‌تر و عملکردنی به بنا اضافه کردند. در اعصار بعدی اما گسترش تنها

جدول ۱. جمع‌بندی خلاصه‌ای اطلاعات سیر تحول معماری مجموعه شاه نعمت‌الله ولی ماهان. مأخذ: نگارندگان.

معماری / دوره ساخت	اجتماعی	بعاد توسعه پایدار	اقتصاد
- گنبدخانه و چله‌خانه - هجری قمری ۸۴۰ - تیموریان	- از منظر اجتماعی محل چله‌خانه با توجه به مراجعة مریدان و اهل عرفان به این مکان، نیازمند گسترش بوده است. - از بعد طراحی هم می‌توان بعد اجتماعی را بررسی کرد مثل طراحی پله‌ها، طراحی حیاطها برای جمع شدن دور هم و تبادل روایت.	- بدون مداخله در بافت اطراف و با حفظ کامل سبزینگی پیرامون. - استفاده از آب انبار، بادگیر، باغ‌سازی و کاشت گل و گیاه، عدم برهمنزدن تعادل گونه‌ها (باغ‌های انگورهای خاص و...).	استفاده از مصالح مناسب موجود در منطقه و در نتیجه به حداقل رسیدن هزینه‌های حمل و نقل و امکان مرمت و نگهداری بنا با هزینه کم.
- رواق شاه عباسی - هجری قمری ۹۹۸ - صفویه	- اقامه نماز که گردهم‌آی اجتماعی محسوب می‌شود (تطابق کالبد و عملکرد بنا فرهنگ و پیشینه مذهبی بنا).	- استفاده از انواع کیفیت‌های فضایی (باز، نیمه‌باز، بسته).	استانداردسازی در ساخت و سازها با بهره‌گیری از مدول و پیمون مناسب
- صحن شاه عباسی (وکیل‌الملکی)	- مدیریت حاکمان. - چند عملکردی بودن فضاها که هم برای عبادت و هم برای ای کلاس‌های درختان و گیاهان.	- استفاده از الگوی سرمایش و گرمایش غیرفعال در حد امکان. - کاهش گرد و غبار و سرعت بادهای نامطلوب به وسیله کاشت درختان و گیاهان. - نگهداری و انتقال رطوبت توسط حوض بزرگ.	استانداردسازی در ساخت و سازها با بهره‌گیری از مدول و پیمون مناسب
- صحن محمد شاهی - قرن سیزدهم - قاجار	- حکومت قاجار که ننگ جنایات آغا محمد خان در کرمان را بر پیشانی خود حس می‌کرد، کوشید تا با ساخت و سازهای فراوان در نقاط کلیدی شهر، ذهنیت مردم کرمان را نسبت به دستگاه حکومتی بهبود بخشند. - حفظ حریم و آسایش و امنیت روحی و تأمین شرایط آسایش از نظر اقلیمی.	- ارتباط متناسب با حیاط یا فضای سبز اطراف به وسیله رواق‌ها. - استفاده از فرم‌های مناسب با اقلیم.	همانگی میان اندازه‌ها و مقیاس‌فضاهایا با عملکرد آن‌ها و تعداد افراد مصرف‌کننده
- صحن وکیل‌الملکی - هجری قمری ۱۲۸۷ - قاجار - معمار: کاظم نجار	- استفاده از انواع کیفیت‌های فضایی (باز، نیمه‌باز، بسته). - ایجاد مطلوبیت فضا با ساخت حوض‌های بزرگ از جمله گیاهان سرسیز، آب، نسیم طبیعی و نور آفتاب.	- کاهش گرد و غبار و سرعت بادهای نامطلوب به وسیله کاشت درختان و گیاهان. - ایجاد مطلوبیت ارتباط با عوامل طبیعی از جمله گیاهان سرسیز، آب، نسیم طبیعی و نور آفتاب.	همانگی میان اندازه‌ها و مقیاس‌فضاهایا با عملکرد آن‌ها و تعداد افراد مصرف‌کننده
- صحن اتابکی - قرن سیزدهم - قاجار	- توجه به مقیاس انسانی در ابعاد فضایی که با تا حد امکان با طراحی المان‌های معماری از قبیل در نظر گرفتن احترام به کاربر و نیازهای او بوده است.	- استفاده از الگوی گرمایش و سرمایش غیرفعال داخل بنا با استفاده از مصالح بومی. - جهت‌گیری مناسب بنا برای بهره‌مندی از تابش نور خورشید و بادهای مطلوب.	استانداردسازی در ساخت و سازها با بهره‌گیری از مدول و پیمون مناسب
- کاروانسرا - قرن سیزدهم - قاجار	- پاسخ‌دهی به عملکرد و در نظر گرفتن فضاهای منعطف یا برنامه‌ریز.	- استفاده از فرم مناسب با اقلیم، حفظ حرارت طراحی و ساخت با طول عمر مفید و طولانی	

توسعه پایدار شهری در بهسازی بافت‌های تاریخی شهری، مطالعه‌موردي بافت تاریخی منطقه ۱۲ شهر تهران. پژوهش اطلاعات جغرافیایی، (۱۰۲)، ۲۶-۳۶

<https://doi.org/10.22131/sepehr.2017.27455>

• پورعلی، علی؛ فلاحتی، محمد علی و ناجی میدانی، علی اکبر. (۱۳۹۸). مطالعه تأثیر ابعاد توسعه انسانی (آموزش، سلامت و رفاه بر شاخص عملکرد محیط‌زیست. آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، (۱)۸، ۹-۲۲. <https://doi.org/10.30473/ee.2019.6322>

• تنهایی، اینیس. (۱۳۸۷). تزیینات کتیبه‌ای بقعه شاه نعمت‌الله ولی در ماهان. مطالعات هنر اسلامی، (۵)، (۸)، ۵۰-۶۳. <https://www.sid.ir/paper/136718/fa>

• جعفریان، رسول. (۱۳۹۳). تاریخ تشیع در ایران: از آغاز تا صفوی. علم. حسینی، سید هاشم. (۱۳۸۸). بررسی شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوران اسلامی: بنا بر آرای ابوسعید ابوالخیر. هنرهای زیبا: معماری

نگارندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافعی برای ایشان وجود نداشته است.

تعارض منافع

- استرآبادی، محمد قاسم هندوشا. (۱۳۸۸). تاریخ فرشته، جلد چهارم: از سلاطین گجرات تا ملیبارد و ذکر مشایخ هند (تحصیل محمد رضا نصیری).
- انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- پازوکی، شهرام. (۱۳۸۳). مجموعه مقالات درباره شاه نعمت‌الله ولی. حقیقت.
- پوراحمد، احمد؛ مدیری، مهدی؛ حاتمی نژاد، حسین و اعظم‌زاده ایرانی، اشرف. (۱۳۹۶). تحلیلی بر پارادوکس «الرامات پدافند غیرعامل» با اصول

- ایران. علم معمار رویال.
- کاوه، نوید. (۱۳۹۹). نقش فناوری اطلاعات و ارتباطات در توسعه پایدار. شانزدهمین کنفرانس ملی روز مهندسی، اصفهان. <https://civilica.com/doc/1241666/>
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۷). تاریخ هنر معماری دوره اسلامی. سمت.
- گوهر کرمانی، عبدالرزاق. (۱۳۶۱). تذکره در مناقب حضرت شاه نعمت الله ولی (تألیف مجید مستوفی یزدی و تصحیح ڙان یون). طهوری.
- مردمی، کریم و دهقانی تفتی، محسن. (۱۳۹۲). بارتاب سیر مواجهه با تصور نعمت اللهی در معماری مجموعه خانقاہی - زیارتگاهی شاه ولی تفت. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱ (۱)، ۱۵۷-۱۳۷. <http://jria.iust.ac.ir/article-1-141-fa.html>
- مستوفی بافقی، محمد مجید. (۱۳۴۲). جامع مجیدی (تاریخ یزد) (به کوشش ایرج افشار) (چ. ۳). اسدی.
- میرجعفری، حسین. (۱۳۶۱). منازعات نعمتی و حیدری در ایران. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، (۱)، ۱۵۵-۱۱۸. <https://www.sid.ir/paper/439636/fa>
- میرزا فرمانفرما، فیروز. (۱۳۸۰). سفرنامه کرمان و بلوچستان (به کوشش منصوريه اتحادیه (نظام مافی) و سعاد پیرا). تاریخ ایران.
- نوروزی، رضا و بهمن پور، هومن. (۱۳۹۲). معیارهای طراحی محله پایدار با تأکید بر ارزش‌های زیستمحیطی. معماری و شهرسازی پایدار، ۱ (۲)، ۶۵-۸۰. https://jsaud.sru.ac.ir/article_177.html
- واعظی، عبدالعزیز بن شیرملک. (۱۳۶۱). رساله در سیر حضرت نعمت الله ولی (تصحیح ڙان یون). طهوری.
- وزیری کرمانی، احمد علی. (۱۳۷۰). تاریخ کرمان (به تصحیح و تحریثه محمد ابراهیم باستانی پاریزی). علمی.
- و شهرسازی، ۱ (۳۸)، ۲۴-۱۵. https://jfaup.ut.ac.ir/article_22246.html.
- حسینی، سیدباقر؛ مجیدی شمیرانی، سیدمجید و مدنی، حسین. (۱۳۸۷). فناوری آموزش (فناوری آموزش)، ۲ (۳)، ۲۱۳-۲۲۱.
- خواجه حسنی، فاطمه. (۱۳۸۵). حفاظت، مرمت و بازنده‌سازی مجموعه تاریخی فرهنگی شاه نعمت الله ولی ماہان [پایان نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد]. دانشگاه تهران.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۶). لغتنامه دهخدا. دانشگاه تهران.
- رضوانی، محمد اسماعیل. (۱۳۶۳). تاریخ منقطع ناصری. دنیای کتاب.
- زاهدی، شمس السادات ونجفی، غلامعلی. (۱۳۸۴). بسط مفهومی توسعه پایدار. مدرس علوم انسانی، ۱۰ (۴)، ۴۳-۷۶. <https://www.sid.ir/paper/6827/fa>.
- شیرازی، محمد معصوم. (۱۳۳۹). طرائق الحقائق (تصحیح محمد جعفر محجوب) (چ. ۳). سنتایی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۴). تاریخ ادبیات در ایران (ج. ۴). فردوسی.
- ضرغامی، اسماعیل؛ خاکی، علی و سادات، اشرف. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی معماری پایدار و مطابقت آن با معماری بومی خانه‌های سنتی در شهر ایرانی- اسلامی. معماری و شهر پایدار، ۳ (۱)، ۱۵-۳۰. https://jsaud.sru.ac.ir/article_697.html
- عقابی، محمد مهدی. (۱۳۷۸). دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی: بناهای آرامگاهی. پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- فرزام، حمید. (۱۳۷۴). تحقیق در احوال و نقد آثار و افکار شاه نعمت الله ولی. سروش.
- قبادیان، حیدر. (۱۳۸۵). معماری در دارالخلافة ناصری: سنت و تجدید در معماری معاصر تهران. پشتون.
- قبادیان، حیدر. (۱۳۹۲). سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Revitalization School journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

طهماسبی بلداجی، ناهید؛ مهدیزاده سراج، فاطمه و نورعلی وند، نواب. (۱۴۰۳). تحلیل سیر تحول و توسعه پایدار منطبق با کاربری در مجموعه‌های تاریخی (نمونه‌موردی مجموعه شاه نعمت الله ولی ماہان). مکتب احیاء، ۲ (۳)، ۱۸-۲۵.

DOI: <https://doi.org/10.22034/2.3.18>
URL: <https://jors-sj.com/article-1-38-fa.html>

